

SECUNDAIR ONDERWIJS

Onderwijsvorm: **BSO**

Graad: **derde graad**

Jaar: **eerste en tweede leerjaar**

Studiegebied: **Personenzorg**

SPECIFIEK GEDEELTE

Optie(s) **Verzorging**

Vak(ken):

AV EXPRESSIE

2/2 It/w

Vakkencode: **EX-A**

Leerplannummer: **2005/073**
(Vervangt 2004/111)

Nummer inspectie: **2004 / 111 // 1 / A / SG / 2H / III / /D**
(Vervangt 2004 / 111 // 1 / A / SG / 1 / III / /V/06)

INHOUD

Visie	2
Beginsituatie	3
Algemene doelstellingen	4
Leerplandoelstellingen / leerinhouden.....	5
Pedagogisch-didactische wenken en timing	11
Minimale materiële vereisten.....	19
Evaluatie	21
Bibliografie	26
Internet.....	29

VISIE

Het vak is algemeen vormend.

- De leerlingen leren de verschillende elementen binnen de expressietaal op een functioneel niveau gebruiken. Die functionaliteit is gericht naar assistentie in de zorgverbreding bij uiteenlopende leeftijdscategorieën. De organisatie en begeleiding van diverse creatieve bezigheden in het werkveld en de eigen leefwereld staan hierbij centraal.

- De leerlingen worden gevoelig gemaakt voor het esthetische, het musische, het creatieve, technisch-technologische en stromingen in onze maatschappij. Het integreren van de vakoverschrijdende visie is onafwendbaar. In deze opleiding worden daarom in de opdrachten regelmatig linken gelegd naar dergelijke inhouden.

Aanbieden van het vak:

- De verschillende expressievormen worden op een geïntegreerde wijze aangeboden. Het is de keuze van de school, in overeenstemming met zijn profiel, om geïntegreerdheid in lesorganisatie toe te passen.
- Het ontwikkelen van de eigen expressieve vaardigheden, inzichten en kennis staan centraal.

Het vak expressie kan door verschillende leerkrachten gegeven worden. Het is echter aan te raden dat er een evenwichtige keuze tussen de beeldende, muzikale en lichamelijke expressie zich ook in de opleiding/bevoegdheid van de leerkracht weerspiegelt. Namelijk de leerkrachten PO, MO en LO zijn essentieel betrokken bij de taakverdeling. Indien er niet voldoende uren ter beschikking zijn krijgen PO en MO de voorkeur daar via vakoverschrijdende werking de leerkracht LO zijn bijdrage kan leveren.

BEGINSITUATIE

De leerlingen hebben bestaande kennis en vaardigheden met betrekking tot expressie in zowel schoolse (*bv. binnen vakken als plastische, muzikale en lichamelijke opvoeding...*) als buitenschoolse (*bv. speelpleinwerking, senioren, socio-culturele vereniging...*) situaties ontwikkeld.

Het vak expressie sluit aan bij individuele ervaringen van de leerling. De bestaande mogelijkheden worden verder uitgediept en verfijnd. Zin voor initiatief en creativiteit wordt geprikkeld en gestimuleerd.

ALGEMENE DOELSTELLINGEN

De taak van het vak Expressie is ook algemeen vormend, vermits de inhouden die in het vak aan bod komen fundamentele elementen uit onze sociaal-culturele en cultuurhistorische beleving bevatten. De concrete invulling hiervan behoort tot de pedagogische vrijheid en creativiteit van de leerkracht en is deels afhankelijk van het eigen schoolprofiel. Daarnaast wordt vakgericht gewerkt (plastisch, muzikaal en psychomotorisch) en komen creatieve, technische en agogische componenten aan bod.

De leerling:

- verwerft inzicht in de eigen creativiteit en expressieve mogelijkheden, vanuit verschillende invalshoeken.
- kan creatieve en expressieve inzichten en vaardigheden overbrengen naar anderen.
- weet welke de basistechnieken van de belangrijkste expressievormen zijn en kan ze inzetten voor het organiseren van beroepsgebonden activiteiten.
- kan creatief omgaan met verschillende expressiemiddelen.

LEERPLANDOELSTELLINGEN / LEERINHOUDEN

Decr. nr.	LEERPLANDOELSTELLINGEN De leerling	LEERINHOUDEN
	<p align="center">Beeldende expressie</p> <p>1 weet welke elementen een rol spelen in de beeldtaal en is in staat om deze te integreren in de andere expressievormen.</p> <p>1.1 kent diverse beeldende middelen en kan ze toepassen in opdrachten.</p> <p>1.2 kent diverse beeldende technieken en kan ze toepassen in opdrachten.</p> <p>1.3 kent diverse beeldende materies en kan ze toepassen in opdrachten.</p>	<p>1 Beeldtaal</p> <p><u>beeldende middelen</u> mogelijkheden zijn</p> <ul style="list-style-type: none"> • vormen en dimensie (2-, 3- en 4- dimensionaal) • licht en kleur • compositie (spreiding, concentratie, statisch, dynamisch, ritmisch, contrast, evenwicht, enz.) <p><u>beeldende technieken</u> mogelijk zijn</p> <ul style="list-style-type: none"> • potloden, houtskool, krijt, pastels, verf,... • scheuren, snijden, ritsen vouwen, collage,... • boetseren, assembleren,... • digitale beeldvorming, enz. <p><u>beeldende materies</u> mogelijk zijn</p> <ul style="list-style-type: none"> • papier, karton, klei, textiel, recycleerbaar materiaal hout, ... • verfsoorten, inktsoorten, schmink, enz.
	<p>2 is in staat om activiteiten “expressie” uit te werken en te begeleiden, gebruik makend van uiteenlopende beeldende middelen, technieken en materies.</p>	<p>2 Ondersteunende activiteiten i.v.m. beeldtaal</p> <ul style="list-style-type: none"> • totaalactiviteiten expressie met duidelijke verwijzingen naar inhouden muziek, beweging en woord uitvoeren • informatie verwerven • informatie verwerken • plannen • voorbereiden, organiseren, afsluiten van activiteiten • begeleiden • zelfevaluatie

Decr. nr.	LEERPLANDOELSTELLINGEN De leerling	LEERINHOUDEN
	Muzikale expressie	
	<p>3 weet welke werkvormen kunnen gebruikt worden om muzikale expressie te organiseren en is in staat om deze te integreren in de andere expressievormen .</p> <p>3.1 kent vocale expressievormen en kan ze toepassen in opdrachten.</p> <p>3.2 kent instrumentale expressievormen en kan ze toepassen in opdrachten.</p> <p>3.3 kent luistertechnieken en kan ze toepassen in opdrachten.</p>	<p>3 Muziektaal</p> <ul style="list-style-type: none"> • geluiden uit de omgeving: nabootsen en op een creatieve manier verwerken • creatief met klanken • samenstellen en inwerken van eenvoudig liedrepertoire voor diverse doelgroepen • creatief met: lichaamsinstrumenten, vindinstrumenten, Orff-instrumenten, gebruik in liederen en meespelen met beluisterde muziek, grafische partituur • muzisch-creatieve activiteiten met muziek als uitgangspunt: muzikale componenten in beweging omzetten, creatief spel naar aanleiding van een beluisterd fragment, tekenen en schilderen naar aanleiding van een beluisterd fragment, stemmingsimpressies grafisch weergeven, spelen met woorden en teksten
	<p>4 is in staat om activiteiten “expressie” uit te werken en te begeleiden, gebruik makend van uiteenlopende muzikale middelen.</p>	<p>4 Ondersteunende activiteiten i.v.m. muziektaal</p> <ul style="list-style-type: none"> • documenteren • plannen • voorbereiden, organiseren • begeleiden • zelfevaluatie

Decr. nr.	LEERPLANDOELSTELLINGEN De leerling	LEERINHOUDEN
	Bewegingsexpressie	
5	<p>weet welke werkvormen kunnen gebruikt worden om bewegingsexpressie te organiseren en is in staat om deze te integreren in de andere expressievormen .</p> <p>5.1 kan verschillende vormen van bewegingsactiviteiten uitvoeren en evalueren, zowel individueel als in groep.</p>	<p>5 Bewegingstaal</p> <ul style="list-style-type: none"> • dansante vormen • vormen van lichaamsexpressie (bv. exploratie van lichaam, omgeving en ruimte) • creatieve spelvormen (bv. kennismakingsspelen via beweging en dans, uitbeeldingspelen, begroetingsspelen, spelen in en met water, spelen met geuren, ...) • vrije expressie al dan niet op muziek • relaxatietechnieken
6	<p>is in staat om activiteiten “bewegingsexpressie” uit te werken en te begeleiden, al dan niet gebruik makend van uiteenlopende elementen uit de beeldende en/of muzikale expressie.</p>	<p>6 Ondersteunende activiteiten i.v.m. bewegingstaal</p> <ul style="list-style-type: none"> • toneel • rollenspel • mime • voordracht • leren werken vanuit diverse invalshoeken van beweging, klank en beeld • ...
	Algemeen	
7	<p>kent de belangrijkste vormen en technieken van multimedia en kan deze toepassen in beroepsgerichte situaties</p>	<p>7 Gebruik van multimedia</p> <ul style="list-style-type: none"> • geluidsinstallatie • cd-rom • internet • digitale beeldvormen (video, fototoestel, ...) • ... <p>ter ondersteuning van zowel de beeldende, de muzikale als de psychomotorische expressie.</p>

Decr. nr.	LEERPLANDOELSTELLINGEN De leerling	LEERINHOUDEN
	8 kan zich documenteren via raadpleging en verzameling van diverse informatiebronnen.	8 Documenteren <ul style="list-style-type: none"> • kranten, tijdschriften, kunstuitgaven, vakliteratuur • internet, ICT • musea • evenementen • ...
	9 kan gecombineerde expressieopdrachten uitwerken, qua modaliteiten en inhoud uitgewerkt in functie van de optie Verzorging.	9 Expressieopdrachten <ul style="list-style-type: none"> • aangepast aan een doelgroep • combineren van beeldende, muzikale en psychomotorische activiteiten, qua inhoud, technieken, middelen... • streven naar creativiteit en originaliteit • creatief denken • inventief handelen • durven uiten via expressie
	10 weet welke de basisprincipes en –voorschriften zijn voor veiligheid en hygiëne.	10 Basis veiligheid en hygiëne
	11 kan werken in groepsverband.	11 Werken in groep <ul style="list-style-type: none"> • communiceren • organiseren (o.a. ontwikkelen van stappenplan) • taakverdeling • verantwoordelijkheid • sociale ingesteldheid en vaardigheid
	12 kan eigen initiatieven en die van anderen kritisch analyseren en beoordelen.	12 Verwoorden <ul style="list-style-type: none"> • bestuderen • analyseren • motiveren

Decr. nr.	LEERPLANDOELSTELLINGEN De leerling	LEERINHOUDEN
	13 ervaart muzisch-creatieve uitingen zoals beeldende kunst, muziek, dans, toneel ...als een verrijkende inspiratiebron om te functioneren in de eigen leefwereld en om zich te kunnen inleven in de leefwereld van de verschillende doelgroepen (kleuters, bejaarden, licht mentaal gehandicapten ...).	13 Muzisch-creatieve uitingen <ul style="list-style-type: none"> • Aanmoedigen tot, al dan niet zelfstandig, exploreren van het cultuuraanbod zoals <ul style="list-style-type: none"> - poppen- en figurentheater - toneelvoorstellingen - dansvoorstellingen - concerten - ...

Nr.	Specifieke pedagogisch-didactische richtlijnen	Timing
1.	Laat de leerlingen vertrekken vanuit de meest eenvoudige situaties. Leer hen omgaan met toevallig voorhanden zijnde voorwerpen (tafels, stoelen, eigen lichaam, ...).	
2.	Gaandeweg wordt er gewerkt met een meer complex instrumentarium.	
3.	De leerkracht dient een grote vindingrijkheid aan de dag te leggen betreffende het gebruik van materialen, lesorganisaties,... Deze vindingrijkheid wordt ook bij de leerlingen maximaal gestimuleerd.	
4.	Maak gebruik van een stappenplan als ondersteuning van organisatievormen.	
5.	Recuperatie en vindmateriaal bieden veel mogelijkheden, ook in ondersteunende functies (m.n. decorelementen; tentoonstelling, verkleedkoffers; sokkels ...).	
6.	Indien mogelijk de leerlingen praktijkervaring laten opdoen in verschillende doelgroepen zoals bij kleuters, bejaarden, mensen met licht mentale handicap	
7.	Stimuleer de leerlingen om op eigen initiatief deel te nemen aan het culturele leven.	
8.	Tracht ook eens multiculturele expressiemiddelen en vormen te gebruiken.	
9.	Expressie bied veel mogelijkheden naar vakoverschrijdend werken.	

PEDAGOGISCH-DIDACTISCHE WENKEN EN TIMING

Een leerplan is geen handboek maar een leidraad.

DOELSTELLINGGERICHTHEID

Algemene doelstellingen

Zij vormen oriënteringspunten en geven algemene richtlijnen aan met betrekking tot het vormingsresultaat dat uiteindelijk moet worden nagestreefd.

Leerplandoelstellingen

De realisatie ervan kan door middel van een theoretische en/of praktische benadering worden bereikt. In de jaarplannen worden ze over de graad gespreid. Zij zijn een nadere differentiatie van de einddoelstellingen en vormen een schakel tussen de algemenere einddoelstelling en de concreet observeerbare lesdoelen.

Leerinhouden

Alle aspecten van het vakgebied komen er aan bod.

Leerinhouden zijn een verduidelijking en aanvulling van leerplandoelstellingen en beschrijven er in feite de diepte en de breedte van.

De geformuleerde leerinhouden zijn bouwstenen waarvan gebruik wordt gemaakt om de leerplandoelstellingen te realiseren.

Opmerking bij beeldende expressie – beeldtaal: Een verantwoorde keuze maken in het kader van de realisatie van de leerplandoelstelling is noodzakelijk. In één opdracht komen meerdere leerinhouden (beeldende middelen, beeldende technieken, beeldende materies) aan bod!

Lesdoelstellingen

Ze zijn het uitgangspunt van lesopdrachten. Bij de opstelling van lesdoelstellingen gaat de leerkracht uit van de leerplandoelstellingen en de leerinhouden. In tegenstelling tot leerplandoelstellingen worden de lesdoelstellingen de in lesvoorbereiding (als inleiding) geformuleerd in een concreet observeerbaar gedrag. De keuze en de volgorde van de lesdoelstellingen en de daaraan gekoppelde leerinhouden, didactische middelen en opdrachten zijn niet bindend. Wel moet de moeilijkheidsgraad in de loop van de opleiding verhogen.

Bij het bepalen van een lesonderwerp waarbij enerzijds een technisch en anderzijds een creatief en inzichtelijk doel betrokken is kan een keuze worden gemaakt uit een samenhang van verscheidene problemen (langs inductieve of deductieve weg).

Lesvoorbereiding

In de lesvoorbereiding drukt de leerkracht uit wat hij in een bepaalde les wil realiseren. Dat moet zeer concreet zijn zodat de leer- en vormingsprocessen (de didactische methode, de leerstof en de media) er goed op elkaar afgestemd kunnen worden.

SPECIFIEKE OPMERKINGEN

- (1) Bij de organisatie van het schooljaar moet er rekening gehouden worden met het feit dat omwille van het grote pakket uren stage (u/week) een schooljaar kan samengesteld worden uit enerzijds een blokstage en anderzijds theorie. Dit maakt dat in dergelijk geval het voorziene aantal uren expressie uiteindelijk u/week gedurende één semester moet gegeven worden.
- (2) Daar de leerlingen met technieken bezig zijn (geen theorie) is een opsplitsing in afzonderlijke uurtjes onverantwoord, om praktische redenen en vanuit het oogpunt van efficiëntie. **De uren Expressie dienen als blokken te worden georganiseerd.** Eventueel kan men alternerend de verschillende expressievormen aan bod laten komen door de bevoegde leerkrachten (muzikale, beeldende en psychomotorische expressie).
- (3) Het is niet de bedoeling om in dit vak enkel artistieke technieken mee te geven. Aan de hand van expressietechnieken krijgen de leerlingen inzicht in de eigen creativiteit en expressiemogelijkheden. Geen techniek om de techniek, het agogische primeert boven het kunstzinnige.
- (4) Daar de bedoeling moet zijn onmiddellijk bruikbare technieken mee te geven als voorbereiding op een stage, zal in de aanvangsfase de inbreng van de leraar zich dikwijls beperken tot het initiëren in de basistechnieken en het leren organiseren van expressietechnieken in de praktijk.
- (5) Daar waar de (blok)stage nog wordt gevolgd door een periode theorie kunnen de leerlingen in deze periode elk een specifieke techniek die zij leerden tijdens hun stage voorbereiden en doorgeven naar hun medeleerlingen. De manier van voorbereiden en overbrengen kan bovendien een deelaspect zijn van evaluatie voor dit vak.
- (6) Bezoek aan crea-beurzen, opendeurdagen, theater, dansvoorstellingen... zijn ideale gelegenheden om doel en sfeer van expressietechnieken te ontdekken.
- (7) Het is noodzakelijk dat voor een specifieke activiteit de leerkracht kan beschikken over een aangepast lokaal.
- (8) De aangebrachte technieken kaderen bij voorkeur binnen een thematische aanbreng of een door de kalender bepaalde situering.
- (9) De leerkracht is verantwoordelijk voor de constante transfer naar de praktijk van wat hij geeft en hoe hij het geeft. Dit werkt motiverend voor de leerlingen en maakt van het vak expressie een sleutelvak in de optie.

DIDACTISCHE AANPAK

De lesgever tracht van zijn les een afgerond geheel te maken, opgebouwd rond lesfasen (herhalen, sensibiliseren, probleemstelling, aanbreng van nieuwe kennis, evaluatie,...). Hij verliest daarbij nooit uit het oog dat het leer- en/of productieproces, eerder dan het product zelf, centraal staat.

De leerkracht legt gedurende de begeleiding onder meer de nadruk op: de verantwoorde keuze van materiaal en materieel, een efficiënte werkorganisatie, geregelde zelfevaluatie, precisie, orde en veiligheid. Het is aangewezen de leerling geregeld te toetsen op zijn opgedane kennis en gemaakte vorderingen (dit volgens vooraf vastgelegde evaluatiecriteria).

Theoretische sessies worden ingelast naargelang de behoeften van de leerlingen en **bij voorkeur inspeland** op de actualiteit en **specifieke, optiegebonden inhoud**.

Bij elke opdracht zorgt de leraar ervoor dat:

- de leerling kennismaakt met iets nieuws, zowel op het vlak van de techniek, de inhoud als van de vorm = kennismaking;
- de leerling ertoe wordt aangezet om te onderzoeken, studeren, begrijpen en oefenen = studie;
- de leerling nieuwe middelen om zijn opdracht te realiseren ontdekt en toepast = toepassing.

Belangrijk is dat de opdrachten en bevragsend karakter hebben. De leerstofafbakening is geen strak schema maar laat ruimte voor een dynamische en creatieve aanpak door de leraar.

Documenten

In een jaar/graadplanning geeft de leerkracht aan hoe hij de leerinhouden zal verdelen over de ervoor voorziene lestijden. Regelmatig gaat hij na of alle geplande inhouden binnen de voorziene tijd gerealiseerd worden. Dergelijk jaarplan is geen strak keurslijf, eventuele tussentijdse correcties en aanpassingen blijven mogelijk.

De leerkracht houdt een agenda bij waarin de te behandelen opdrachten en inhouden per lesdag vermeld zijn. In een evaluatieschrift noteert hij naast de vorderingen van elke leerling de eventuele tekorten en remediëring ervoor. In een werkmap bewaart hij zijn cursussen, verwijzingen naar en/of voorbeelden van didactisch materiaal, een beschrijving en timing van de gegeven opdrachten en een tijdsindeling per vak.

Bij betwistingen over beoordelingen of sanctionering kan de lesgever steeds een beroep doen op de administratieve documenten. Gecorrigeerde en besproken werken, de werkmap, examenkopijen, examenvragen en modelantwoorden bieden in dergelijk geval een extra steun.

Overzicht van de basisdocumenten:

- eigen agenda en die van de leerlingen;
- eigen werkmap(pen) met cursussen, lesvoorbereiding, opdrachtbeschrijvingen, jaarplanning...;
- de gecorrigeerde taken en overhoringen;
- kopijen van examens en tussentijdse toetsen;
- vragen en evaluatiecriteria;
- evaluatieschrift met vermelding van de gebruikte evaluatiecriteria;
- schriftelijke verwittigingen van de leerling;
- werkschriften, werkmappen, kaften of documentatiemappen van de leerlingen;
- gerealiseerde werken, opdrachten, voorstudies ...
- contactafdrukken, foto's, video's, films, geluidsopnames...

De leerkracht zal regelmatig en bij wijze van steekproef de werkmappen en de agenda's van de leerlingen controleren. De leerling legt minstens één werkmap aan.

In de leerlingenwerkmap vindt men o.m.:

- omschrijving van de opdracht(en) of thema('s) + uit te voeren taken;
- de leerinhoud, verklaring en beoordelingscriteria van de opdrachten;
- theoretische toelichtingen, incl. verklaring van woorden en/of begrippen en cursussen;
- documentatie en illustratie i.v.m. de opdrachten, eventueel specifieke bibliografie;
- schetsen, voorstudies, gebruikte bronnen en/of voorbeelden, een kopij van de bereikte resultaat;
- de beknopte verantwoording of legitimatie van eventueel onderzoek.

Dergelijke werkmap biedt o.m. de volgende voordelen:

- leerling en leerkracht kunnen op elk ogenblik nagaan welke opdrachten werden uitgevoerd;
- leerlingen en leerkracht kunnen steeds nagaan hoe een werk uitgaande van een opdracht is geëvolueerd;
- de leerling heeft een verklarende lijst van vaktermen en -begrippen, beschrijvingen, illustraties, materieel en materiaal;
- de leerling kan tot een beter inzicht komen in eigen en andermans werk met behulp van de genoteerde analyse en besprekingen van uitgevoerde opdrachten.

Het werkschrift blijft behouden gedurende de volledige opleiding. Aantekeningen dienen kort en bondig te zijn. Daar er voortdurend documenten van uiteenlopende aard aan het schrift worden toegevoegd is een ringmap aan te bevelen.

Handboeken zijn, naast divers audiovisueel materiaal, hulpmiddelen die de realisatie van het leerplan ondersteunen.

Het theoretische onderricht

Theoretische lessen dienen zoveel mogelijk geïllustreerd te worden (reproducties, foto's, dia's, video's, filmfragmenten, ...) of getoetst aan praktijkoefeningen (in het atelier).

Aan te bevelen tijdsgebruik – jaarplanning

De tijd om dit leerplan te realiseren werd berekend op 25 lesweken per schooljaar. Hierin is ruimte voorzien voor de persoonlijke inbreng van de leerkracht inzake onderwerpen en accenten.

VAKOVERSCHRIJDENDE EINDTERMEN - VOET

1 Wat?

Vakoverschrijdende eindtermen (VOET) zijn minimumdoelstellingen, die -in tegenstelling tot de vakgebonden eindtermen - niet gekoppeld zijn aan een specifiek vak, maar door meerdere vakken of onderwijsprojecten worden nagestreefd.

De VOET worden volgens een aantal vakoverschrijdende thema's geordend: leren leren, sociale vaardigheden, opvoeden tot burgerzin, gezondheidseducatie, milieueducatie, muzisch-creatieve vorming en technisch-technologische vorming (alleen voor ASO).

De school heeft de maatschappelijke opdracht om de VOET volgens een eigen visie en stappenplan bij de leerlingen na te streven (inspanningsverplichting).

2 Waarom?

Het nastreven van VOET vertrekt vanuit een bredere opvatting van leren op school en beoogt een accentverschuiving van een eerder vakgerichte ordening naar meer totaliteitsonderwijs. Door het aanbieden van realistische, levensnabije en concreet toepasbare aanknopingspunten, worden leerlingen sterker gemotiveerd en wordt een betere basis voor permanent leren gelegd.

VOET vervullen een belangrijke rol bij het bereiken van een voldoende brede en harmonische vorming en behandelen waardevolle leerinhouden, die niet of onvoldoende in de vakken aan bod komen. Een belangrijk aspect is het realiseren van meer samenhang en evenwicht in het onderwijsaanbod. In dit opzicht stimuleren VOET scholen om als een organisatie samen te werken.

De VOET verstevigen de band tussen onderwijs en samenleving, omdat ze tegemoetkomen aan belangrijk geachte maatschappelijke verwachtingen en een antwoord proberen te formuleren op actuele maatschappelijke vragen.

3 Hoe te realiseren?

Het nastreven van VOET is een opdracht voor de hele school, maar individuele leraren kunnen op verschillende wijzen een bijdrage leveren om de VOET te realiseren. Enerzijds door binnen hun eigen vakken verbanden te leggen tussen de vakgebonden doelstellingen en de VOET, anderzijds door thematisch onderwijs (teamgericht benaderen van vakoverschrijdende thema's), door projectmatig werken (klas- of schoolprojecten, intra- en extra-muros), door bijdragen van externen (voordrachten, uitstappen).

Het is een opdracht van de school om via een planmatige en gediversifieerde aanpak de VOET na te streven. Ondersteuning kan gevonden worden in pedagogische studiedagen en nascholingsinitiatieven, in de vakgroepwerking, via voorbeelden van goede school- en klaspraktijk en binnen het aanbod van organisaties en educatieve instellingen.

VAKGROEPWERKING

Vermits naast het realiseren van specifieke doelstellingen Expressie regelmatig linken gelegd worden naar de gevolgde beroepsopleiding is het noodzakelijk dat de leerkracht regelmatig deelneemt aan een vakgroepwerking binnen de optie in kwestie en kan overleggen met andere lesgevers. Enkel communicatie met vakspecialisten (binnen en buiten de optie en school) kan voldoende inzicht in de betreffende specialiteit verschaffen. Vakgroepwerking evenals vakoverschrijdend werken zal bijdragen tot een zinvolle invulling van de opdrachten.

BEGELEID ZELFGESTUURD LEREN

1 Wat?

Met begeleid zelfgestuurd leren bedoelen we het geleidelijk opbouwen van een competentie naar het einde van het secundair onderwijs, waarbij leerlingen meer en meer het leerproces zelf in handen gaan nemen. Zij zullen meer en meer zelfstandig beslissingen leren nemen in verband met leerdoelen, leeractiviteiten en zelfbeoordeling.

Dit houdt onder meer in dat:

- de opdrachten meer open worden;
- er meerdere antwoorden of oplossingen mogelijk zijn;
- de leerlingen zelf keuzes leren maken en die verantwoorden;
- de leerlingen zelf leren plannen;
- er feedback is op proces en product;
- er gereflecteerd wordt op leerproces en leerproduct.

De leraar is ook coach, begeleider.

De impact van de leerlingen op de inhoud, de volgorde, de tijd en de aanpak wordt groter.

2 Waarom?

Begeleid zelfgestuurd leren sluit aan bij enkele pijlers van ons PPGO, o.m.

- leerlingen zelfstandig leren denken over hun handelen en hierbij verantwoorde keuzes leren maken;
- leerlingen voorbereiden op levenslang leren;
- het aanleren van onderzoeksmethodes en van technieken om de verworven kennis adequaat te kunnen toepassen.

Vanaf het kleuteronderwijs worden werkvormen gebruikt die de zelfstandigheid van kinderen stimuleren, zoals het gedifferentieerd werken in groepen en het contractwerk.

Ook in het voortgezet onderwijs wordt meer en meer de nadruk gelegd op de zelfsturing van het leerproces in welke vorm dan ook.

Binnen de vakoverschrijdende eindtermen, meer bepaald “Leren leren”, vinden we aanknopingspunten als:

- keuzebekwaamheid;
- regulering van het leerproces;
- attitudes, leerhoudingen, opvattingen over leren.

In onze (informatie)maatschappij wint het opzoeken en beheren van kennis voortdurend aan belang.

3 Hoe te realiseren?

Het is belangrijk dat bij het werken aan de competentie de verschillende actoren hun rol opnemen:

- de leraar als coach, begeleider;
- de leerling gemotiveerd en aangesproken op zijn “leer”kracht;
- de school als stimulator van uitdagende en creatieve onderwijsleersituaties.

De eerste stappen in begeleid zelfgestuurd leren zullen afhangen van de doelgroep en van het moment in de leerlijn “Leren leren”, maar eerder dan begeleid zelfgestuurd leren op schoolniveau op te starten is “klein beginnen” aan te raden. Vanaf het ogenblik dat de leraar zijn leerlingen op min of meer zelfstandige manier laat

- doelen voorop stellen
- strategieën kiezen en ontwikkelen
- oplossingen voorstellen en uitwerken
- stappenplannen of tijdsplannen uitzetten
- resultaten bespreken en beoordelen;
- reflecteren over contexten, over proces en product, over houdingen en handelingen
- verantwoorde conclusies trekken
- keuzes maken en die verantwoorden

is hij al met een of ander aspect van begeleid zelfgestuurd leren bezig.

ICT

1 Wat?

Onder ICT verstaan we het geheel van computers, netwerken, internetverbindingen, software, simulatoren, etc. Telefoon, video, televisie en overhead worden in deze context niet expliciet meegenomen.

2 Waarom?

De recente toevloed van informatie maakt levenslang leren een noodzaak voor iedereen die bij wil blijven. Maatschappelijke en onderwijskundige ontwikkelingen wijzen op het belang van het verwerven van ICT. Enerzijds speelt het in op de vertrouwdheid met de beeldcultuur en de leefwereld van jongeren. Anderzijds moeten jongeren niet alleen in staat zijn om nieuwe media efficiënt te gebruiken, maar is ICT ook een hulpmiddel bij uitstek om de nieuwe onderwijsdoelen te realiseren. Het nastreven van die competentie veronderstelt onderwijsvernieuwing en aangepaste onderwijsleersituaties. Er wordt immers meer en meer belang gehecht aan probleemoplossend denken, het zelfstandig of in groep leren werken, het kunnen omgaan met enorme hoeveelheden aan informatie, ...

In bepaalde gevallen maakt ICT deel uit van de vakinhoud en is ze gericht op actieve beheersing van bijvoorbeeld een softwarepakket binnen de lessen informatica. In de meeste andere vakken of bij het nastreven van vakoverschrijdende eindtermen vervult ICT een ondersteunende rol. Door de integratie van ICT kunnen leerlingen immers:

- het leerproces zelf in eigen handen nemen;
- zelfstandig en actief leren omgaan met les- en informatiemateriaal;
- op eigen tempo werken en een eigen parcours kiezen (differentiatie en individualisatie).

3 Hoe te realiseren?

In de eerste graad van het SO kunnen leerlingen adequaat of onder begeleiding elektronische informatiebronnen raadplegen. In de tweede en nog meer in de derde graad kunnen de leerlingen "spontaan" gegevens opzoeken, ordenen, selecteren en raadplegen uit diverse informatiebronnen en –kanalen met het oog op de te bereiken doelen.

Er bestaan verschillende mogelijkheden om ICT te integreren in het leerproces.

Bepaalde programma's kunnen het inzicht verhogen d.m.v. visualisatie, grafische voorstellingen, simulatie, het opbouwen van schema's, stilstaande en bewegende beelden, demo, ...

Sommige cd-roms bieden allerlei informatie interactief aan, echter niet op een lineaire manier. De leerling komt via bepaalde zoekopdrachten en verwerkingstaken zo tot zijn eigen "gestructureerde leerstof".

Databanken en het internet kunnen gebruikt worden om informatie op te zoeken. Wegens het grote aanbod aan informatie is het belangrijk dat de leerlingen op een efficiënte en een kritische wijze leren omgaan met deze informatie. Extra begeleiding in de vorm van studiewijzers of instructiekaarten is een must. Om tot een kwaliteitsvol eindresultaat te komen, kunnen leerlingen de auteur (persoon, organisatie, ...), de context, andere bronnen die de inhoud bevestigen en de onderzoeksmethode toevoegen. Dit zal het voor de leraar gemakkelijker maken om het resultaat en het leerproces te beoordelen.

De resultaten van individuele of groepsopdrachten kunnen gekoppeld worden aan een mondelinge presentatie. Het programma "Powerpoint" kan hier ondersteunend werken.

Men kan resultaten en/of informatie uitwisselen via e-mail, blackboard, chatten, nieuwsgroepen, discussiefora, ... ICT maakt immers allerlei nieuwe vormen van directe en indirecte communicatie mogelijk. Dit is zeker een meerwaarde omdat ICT zo de mogelijkheid biedt om niet alleen interscolaire projecten op te zetten, maar ook om de communicatie tussen leraar en leerling (uitwisselen van cursusmateriaal, planningsdocumenten, toets- en examenvragen, ...) en leraren onderling (uitwisseling lesmateriaal) te bevorderen.

Sommige programma's laten toe op graduele niveaus te werken. Ze geven de leerling de nodige feedback en remediëring gedurende het leerproces (= zelfreflectie en -evaluatie).

MINIMALE MATERIËLE VEREISTEN

Volgende opsommingen zijn niet limitatief.

Lokaal:

- vast toegewezen aan het vak
- ruim, licht lokaal met mogelijkheid tot verduisteren
- stromend water met aangepaste wasbak(ken)

Indien gewenst kunnen beschikken over:

- vrije ruimte met geschikte bevoering
- ...

Minimaal materiaal/materieel:

De leerkracht moet kunnen beschikken over materialen die inherent zijn aan de vakken PO, MO en LO (cfr. leerplannen 1ste graad PO, MO, LO)

Aangewezen materiaal/materieel:

- kasten met schuifladen, geschikt voor papier 0,90 x 1,20
- bord (wenselijk gedeeltelijk geruit met een wit gedeelte voor projectie)
- prikborden en magneetborden (aan de wanden)
- bordpasser, lat, tekendriehoeken
- kleibak
- percussie-instrumenten ...
- klein materiaal: ballen, hoepels, ringen, pittenzakjes, linten, stokjes, touwen, ballonnen...
- koffer met stoffen, verkleedmateriaal,...
- sokkels, podiumblokken, ... (als basis voor decorelementen, tentoonstelling,...)
- vindmateriaal
- ...

Kunnen beschikken over materiaal/materieel (aanwezig op de school):

Toegang hebben tot:

- TV met video + opnamecamera
- piano, synthesiser (aan te bevelen)
- Orff-instrumenten
- digitale fotocamera
- audiovisuele middelen: projectietoestel,...
- klein materiaal: ballen, hoepels, ringen, pittenzakjes, linten, stokjes, touwen, ballonnen...
- papiersnijmachine, snijlengte 90 cm
- klim- en klautertoestellen: Zweedse banken, plint, kleine matten, landingsmat...
- multimediacomputer (o.a. met geluidskaart, grafische kaart,...) en randapparatuur
- geluidsinstallatie (CD, cassette, radio...)
- ...

Algemene opmerkingen:

De behoeften zijn groot, de middelen doorgaans beperkt. Men hoeft niet te overdrijven maar beneden een bepaald uitrustingsniveau kan geen ernstig werk geleverd worden. Een weldoordacht en rationeel gebruik van de beschikbare financiële middelen dringt zich op. Een aanvaardbare minimumuitrusting is echter noodzakelijk. Het strekt tot aanbeveling om de vakleraren via de vakwerkgroep advies te vragen aangaande het stellen van prioriteiten binnen het begrootte budget.

Inzake veiligheid is de volgende wetgeving van toepassing:

- Codex
- ARAB
- AREI
- Vlarem.

Deze wetgeving bevat de technische voorschriften die in acht moeten genomen worden m.b.t.:

- de uitrusting en inrichting van de lokalen;
- de aankoop en het gebruik van toestellen, materiaal en materieel.

Zij schrijven voor dat:

- duidelijke Nederlandstalige handleidingen en een technisch dossier aanwezig moeten zijn;
- alle gebruikers de werkinstructies en onderhoudsvoorschriften dienen te kennen en ze correct kunnen toepassen;
- de collectieve veiligheidsvoorschriften nooit mogen gemanipuleerd worden;
- de persoonlijke beschermingsmiddelen aanwezig moeten zijn en gedragen worden, daar waar de wetgeving dit vereist.

EVALUATIE

De evaluatie geschiedt door middel van deelproeven en eindproeven (zie vigerende regelgeving). De leerplandoelstellingen zijn het uitgangspunt voor de evaluatie.

PROCESEVALUATIE

Bij elke evaluatie houdt de leerkracht niet alleen rekening met de technische uitvoering maar ook met (mogelijke) voorafgaande werkfasen en met de inbreng van persoonlijke creativiteit. De evaluatie heeft betrekking op de evolutie die de leerlingen maken in het zicht op hun eigen mogelijkheden, hoe zij die aanwenden voor zichzelf en ombuigen naar de praktijk. Individueel talent volstaat niet om te slagen in dit vak - wel wat men met dit talent of deze vaardigheid doet in functie van de gestelde doelen.

DOEL VAN EVALUATIE

Via evaluatie bepaalt de leraar in welke mate de concreet gestelde doelen bereikt zijn.

Een positieve evaluatie gaat uit van hetgeen de leerling heeft bijgeleerd, niet van de tekorten. De evaluatie bestaat erin het werkproces van de leerling te toetsen aan de opdracht en omgekeerd. Voor permanente en objectieve evaluatie is het aangewezen te kunnen steunen op concrete evaluatiegegevens. Evaluatiecriteria die bij voorkeur opgesteld worden door de vakwerkgroep in samenspraak met de directie. Het strekt tot aanbeveling om via het agenda en/of het schoolreglement van de leerling de evaluatiecriteria aan de ouders mee te delen. Hierbij is het ook nuttig voortdurend aandacht te besteden aan zelfevaluatie van de leerlingen. Procesequantificatie kan gebeuren aan de hand van het verloop van de praktijkopdrachten, aangevuld met schriftelijke en mondelinge beurten, punten voor observatiegegevens, orde en/of medewerking. Observatie van het affectieve gedrag van de leerling kan aanleiding geven tot aanpassing van een evaluatiecijfer.

Door classificatie van evaluatievragen en/of- opdrachten volgens de taxonomie (kennen, kunnen en zijn) zal de leraar in staat zijn het doel van zijn evaluatie te bereiken.

Voor vakken met een belangrijk praktisch gedeelte kan het examen vervangen worden door een beoordeling van de in een duidelijk afgebakende periode gerealiseerde opdracht.

De ideevorming, de onderzoeks- en uitvoeringsfasen gedurende de realisatie van die opdrachten (het proces) zijn daarbij minstens even belangrijk als het gepresenteerde werk (het product).

De evaluatiemomenten worden per school bepaald. Mogelijke evaluatiemomenten zijn:

- evaluatie van de dagelijkse inzet en het verwerken van de gegeven lessen: punten dagelijks werk (zinnig commentaar en volledige remediëring);
- evaluatie waar de punten voor langere periodes vermeld staan: examenpunten (vermelden van commentaar, remediëring en klasgemiddelden).

EVALUATIE VAN STAGE

De evaluatie van het vak expressie kan, naast in de lessen zelf, ook geëvalueerd worden tijdens de stages en het uitwerken van stageopdrachten.

De evaluatie van de stage en de uitvoering van de stageopdracht gebeurt op regelmatige basis aan de hand van vooraf vastgestelde evaluatiebeurten. De tussentijdse evaluatie en de eindevaluatie bestaat uit gesprekken met de stagementor, de stagebegeleider en de leerling. Daarbij worden zowel het handelen van de leerling als zijn reflexie op dit handelen besproken en geëvalueerd.

Activiteiten die kaderen binnen expressie vormen een substantiële bestanddeel van het handelen in de praktijk en kunnen dus een belangrijk onderdeel uitmaken van de stageopdrachten en de evaluatie ervan. Hierbij moet verwezen worden naar de algemene doelstellingen zoals vermeld in dit leerplan.

De pedagogische begeleidingsdienst stelt een servicedocument ter beschikking met aanbevelingen betreffende het praktische verloop van stages. (Zie <http://www.rago.be/pbd/...>)

DE GEÏNTEGREERDE PROEF (GIP)

De laatstejaars van de 3de graad leggen een geïntegreerde proef (gip) af. Het vak Expressie zal bij voorkeur hiervan deel uitmaken.

Gelieve de vigerende regelgeving te consulteren.

De pedagogische begeleidingsdienst ook voor de GIP een servicedocument ter beschikking met aanbevelingen betreffende het praktische verloop van dergelijke proef. (Zie <http://www.rago.be/pbd/...>)

Voorbeeld van een **EVALUATIEFICHE** voor **EXPRESSIE**

Schooljaar: .....- .....

NAAM :	KLAS:
---------------	--------------

maand:	week: Totaal:	week: Totaal:	week: Totaal:	week: Totaal:	Week: Totaal:
--------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------

1. Beeldende expressie (/ 25%)

BEELDENDE MIDDELEN	4-5-6-7-8	4-5-6-7-8	4-5-6-7-8	4-5-6-7-8	4-5-6-7-8
BEELDENDE TECHNIEKEN	4-5-6-7-8	4-5-6-7-8	4-5-6-7-8	4-5-6-7-8	4-5-6-7-8
BEELDENDE MATERIES	4-5-6-7-8	4-5-6-7-8	4-5-6-7-8	4-5-6-7-8	4-5-6-7-8
ONDERSTEUNENDE ACTIVITEITEN I.V.M. BEELDTAAL	4-5-6-7-8	4-5-6-7-8	4-5-6-7-8	4-5-6-7-8	4-5-6-7-8

2. Muzikale expressie (/ 25%)

VOCALE EXPRESSIEVORMEN	4-5-6-7-8	4-5-6-7-8	4-5-6-7-8	4-5-6-7-8	4-5-6-7-8
INSTRUMENTALE EXPRESSIEVORMEN	4-5-6-7-8	4-5-6-7-8	4-5-6-7-8	4-5-6-7-8	4-5-6-7-8
LUISTEREN EN HERHALEN	4-5-6-7-8	4-5-6-7-8	4-5-6-7-8	4-5-6-7-8	4-5-6-7-8
ONDERSTEUNENDE ACTIVITEITEN I.V.M. MUZIEKTAAL	4-5-6-7-8	4-5-6-7-8	4-5-6-7-8	4-5-6-7-8	4-5-6-7-8

3. Psychomotorische expressie (/ 25%)

DANSANTE VORMEN	4-5-6-7-8	4-5-6-7-8	4-5-6-7-8	4-5-6-7-8	4-5-6-7-8
LICHAAMSEXPRESSIE - VRIJE EXPRESSIE	4-5-6-7-8	4-5-6-7-8	4-5-6-7-8	4-5-6-7-8	4-5-6-7-8
SPELVORMEN	4-5-6-7-8	4-5-6-7-8	4-5-6-7-8	4-5-6-7-8	4-5-6-7-8
ONDERSTEUNENDE ACTIVITEITEN I.V.M. BEWEGINGSTAAL	4-5-6-7-8	4-5-6-7-8	4-5-6-7-8	4-5-6-7-8	4-5-6-7-8

4. Algemeen (/ 25%)

CREATIVITEIT - SCHEPPINGSVERMOGEN	4-5-6-7-8	4-5-6-7-8	4-5-6-7-8	4-5-6-7-8	4-5-6-7-8
ORIGINALITEIT	4-5-6-7-8	4-5-6-7-8	4-5-6-7-8	4-5-6-7-8	4-5-6-7-8
MULTIMEDIATECHNIEKEN	4-5-6-7-8	4-5-6-7-8	4-5-6-7-8	4-5-6-7-8	4-5-6-7-8
EXPRESSIVITEIT	4-5-6-7-8	4-5-6-7-8	4-5-6-7-8	4-5-6-7-8	4-5-6-7-8
ZELFEVALUATIE	4-5-6-7-8	4-5-6-7-8	4-5-6-7-8	4-5-6-7-8	4-5-6-7-8
SAMENWERKING	4-5-6-7-8	4-5-6-7-8	4-5-6-7-8	4-5-6-7-8	4-5-6-7-8

Numerieke beoordelingsschaal: 3: zeer zwak
 (uitzonderlijk)

4: zwak

5: voldoende
 Om te slagen.

6: matig - redelijk

7: goed

8: zeer goed

9: uitmuntend
 (uitzonderlijk)

VERDUIDELIJING VAN DE VERSCHILLENDE EVALUATIEONDERDELEN

1. Beeldende expressie

BEELDENE MIDDELEN	Omgaan met vorm, dimensie, licht, kleur, compositie.
BEELDENE TECHNIEKEN	
BEELDENE MATERIES	Omgaan met papier, karton, klei, textiel, schmink ...
ONDERSTEUNENDE ACTIVITEITEN I.V.M. BEELDTAAL	Documenteren / plannen / voorbereiden / organiseren / begeleiden.

2. Muzikale expressie

VOCAL E EXPRESSIEVORMEN	Klanknabootsing / experimenteren met stem.
INSTRUMENTALE EXPRESSIEVORMEN	Lichaamsinstrumenten / vindinstrumenten / Orff-instrumenten / experimenteren met geluidsbronnen.
LUISTEREN EN HERHALEN	Luisteren en herhalen, ook imitaties via andere geluidsbronnen.
ONDERSTEUNENDE ACTIVITEITEN I.V.M. MUZIEKTAAL	Documenteren / plannen / voorbereiden / organiseren / begeleiden.

3. Psychomotorische expressie

DANSANTE VORMEN	Volksdansen / ritmische structuren.
LICHAAMSEXPRESSIONE – VRIJE EXPRESSIONE	Mime / taalexpressione / symmetrische – asymmetrische beweging / aanraken: contact zoeken : de beweging doorgeven / ...
SPELVORMEN	Kennismakingsspelen / uitbeeldingspelen / schimmenspel / ...
ONDERSTEUNENDE ACTIVITEITEN I.V.M. BEWEGINGSTAAL	Documenteren / plannen / voorbereiden / organiseren / begeleiden

4. Algemeen

CREATIVITEIT - SCHEPPINGSVERMOGEN	Inlevingsvermogen.
ORIGINALITEIT	
MULTIMEDIA	Gebruik van geluidsinstallatie, cd-rom, internet, digitale beeldvormen, ...
EXPRESSIVITEIT	Lichaamstaal / uitstraling / (gevoels)uitdrukking
ZELFEVALUATIE – PEER-EVALUATIE	
SAMENWERKING	Werken in groep / leiding geven / leiding aanvaarden / communicatie / verantwoordelijkheidszin / zin voor organisatie

KWALITATIEVE BEOORDELING (EEN WOORDELIJKE UITLEG)

leerbevoederende feedback – IS ESSENTIEEL ONDERDEEL VAN FORMATIEVE EVALUATIE. (leerlingen portretteren)

Naam:.....

Klas:.....

Maand	STERKERE PUNTEN (Descriptieve feedback – WAT IS BEREIKT - VOORUITGANG) <i>Positieve elementen</i>	ZWAKKERE PUNTEN - MOET NOG EXTRA AAN GEWERKT WORDEN <i>Minder goede elementen</i>
Week		
Week		
Week		
Week		

BIBLIOGRAFIE

1. Tijdschriften.

Dada, *Kunsttijdschrift voor kinderen*, Lotte Vandeweerd, Anjelierstraat 77, 9000 Gent
Kunstbeeld, *Tijdschrift voor beeldende kunst*, Joh. Verhulststraat 101, 1071 MX Amsterdam
Kunst en Cultuur, *Tijdschrift*, Paleis voor Schone Kunsten, Koningstraat 10, 1000 Brussel
Le Journal des Arts, Avenue Villemain 23, 75014 Paris
L'Oeil, *Magazine international D'art*, Rue Guichard 10, 75116 Paris
Metropolis M, *Tijdschrift voor hedendaagse kunst*, Postbus 19263, 3501 DG Utrecht
Modern Painters, Central Books, 99 Walls Road, London E 95 LN
Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen, *Driemaandelijks tijdschrift*, Kasteelstraat 97, 8700 Tielt

2. Boeken.

Opvoeding en onderwijs: algemeen

ADRIAANSENS, PETER	<i>Van hieraf mag je gaan (over het opvoeden van tieners)</i>	Uitgeverij Lannoo, 2002	ISBN 90-209-3887-8
BAERT, KAREL	<i>ADHD (Op één spoor?)</i>	Garant Uitgevers, EB Apeldoorn /Antwerpen vroeger Leuven, 2002, 78p	ISBN 90-441-1255-4

Beeldbeschouwing: onderwijskundig

DE JONG, KLAAS	<i>WateenKunst! (Twaalf toppers uit de moderne kunst)</i>	Gottmer, Haarlem 2001,	ISBN 90 257 3279 8 64p.
INITIATIEFGROEP MUSEA & ONDERWIJS& SMOLDERS, FRANS	<i>Museum en onderwijs (Ervaringen en handreikingen voor museumbezoek)</i>	Garant Uitgevers, EB Apeldoorn /Antwerpen vroeger Leuven, 1999,	ISBN 90-5350-931-3 139p
DEWULF, BERNARD	<i>Bijlichtingen (Kijken naar schilders)</i>	Atlas, Amsterdam/Antwerpen, 2001, 199p.	ISBN 90 450 0593x
MEYKENS,SIMONE; CLUCKERS GASTON	<i>Kindertekeningen in ontwikkelingspsychologie en diagnostisch perspectief</i>	Acco Leuven / Leusden 2000 herwerkte uitgave175p	ISBN 90-334-4515-8
SCHASFOORT, BEN	<i>Beeldonderwijs en didactiek</i>	Wolters-Noordhoff, , Groningen 1999, 351p.	ISBN 90-01-77312 -5
VAN DER HEIJDEN, PIETER	<i>Arti (havo/vwo kunstboek >blauw)</i>	ThiemeMeulenhoff, Utrecht/Zutphen, 2002, 168p. 3 ^{de} druk	ISBN 90-06-48153-X

VAN WOERKOM, VINCENT	<i>Arti (vmbo kunstboek >rood)</i>	ThiemeMeulenhoff, Utrecht/Zutphen, 2002, 144p. 3 ^{de} druk	ISBN 90-06-48154-8
VOLKERT, KEIJSPER SALOMONS, COOS e.a.	<i>Arti (Praktijkboek handenarbeid & Documentenhandboek handenarbeid)</i>	Meulenhoff Educatief, Amsterdam 1992	ISBN 90 280 .... ISBN 90 280 ....

BEELDBESCHOUWING: ELEKTRONISCHE KUNST

Muller, ANJA; POST,MAAIKE	<i>Boek voor de elektronische kunst</i>	De Balie,Kleine- Gartmanplantsoen 10, 1017 RR Amsterdam, 2000, 184p	ISBN 90-6617-254-1
------------------------------	---	--	--------------------

Licht en kleur

GERRITSEN, F., ZOMEN en KEUNIG, E., CATTAROZZI, MARCO	<i>Het Fenomeen Kleur Kleur Kleurmanagement(Hét boek voor kleurmanagement met ICC-profielen in de praktijk)</i>	Cantecleer / De bilt 2 ^{de} druk Easy Computing, Brussel, 2002, 320p, 1 ^{ste} druk	ISBN 90-21113-0055-9 ISBN 90-210-3930-3 ISBN 90-5167-395-7
---	---	--	--

Technieken

RAMBONNET, OSCAR en HETTICH, FELO	<i>Modelboetseren(de kunst van het waarnemen)</i>	Cantecleer AH Baarn, 2002, 116p	ISBN 90-213-3128-4
RAMBONNET, OSCAR en HETTICH, FELO	<i>Gietmallen(van gips,rubber, latex en zand)</i>	Cantecleer AH Baarn, 2002, 128p	ISBN 90-213-2702-3
SANTAMERA, CAMI	<i>Het complete beeldhouwboek</i>	Cantecleer AH Baarn, 2002, 192p	ISBN 90-213-3126-8
VERWEY, KEES	<i>Thuis Beeldhouwen (werken in steen)</i>	Teleac/NOT, Hilversum Kosmos Z&K Utrecht/Antwerpen, 2001, 176p	ISBN 90-215-9960-0

Technieken: digitaal

BENTVELSEN, YSOLDE	<i>Windows wijzer 7 Tekenen op pc</i>	Ten Hagen & Stam, Den Haag 2001, 78p.	ISBN 90-440-0215-5
FREEMAN, MICHAEL	<i>Digitale fotografie en beeldbewerking</i>	Libero AB Kerkdriel 2002, 224p	ISBN 90-5764-220-4
LACEY, JOËL	<i>Digitaal beeldbewerken</i>	Libero AB Kerkdriel 2002, 224p	ISBN 90-5764-221-2

Creatief denken:

BYTTEBIER, IGOR	<i>Creativiteit HOE?ZO!</i>	Lannoo, Tielt 2002, 280p.	ISBN 90 209 5017-7
FRAYLING, C. & H.; VAN DER MEER, R.	<i>Het Kunst Pakket</i>	De Brink, Ploegsma Amsterdam 1992	ISBN 90 216 7071 2
GELB, J. MICHAEL	<i>Denken als Leonardo da Vinci</i>	De Kern, Baarn 1999	ISBN 90 325 0684 6
HOVING, THOMAS	<i>Kunst voor Dummies</i>	Pearson Education, Amsterdam 2000, 422p	ISBN 90 430 0167 8
MOLLY W, JOSS	<i>Creatief Ontwerpen Kwaliteit in presentaties</i>	Academic Service, Schoonhoven 2000	ISBN 90 395 1370 8
PARKER, ROGER C.	<i>Creatief Ontwerpen Kwaliteit in druk</i>	Academic Service, Schoonhoven 2000	ISBN 90 395 1369 4

Expressie:

WATSON, B.	<i>Gymmen op muziek</i>	Intro 1992, 62p	ISBN 90 55 74098 5
STORMS, G.	<i>Honderd nieuwe muziekspelen</i>	Panta Rhei 1997, 127p	ISBN 90 73207 72 X
BLOEMENDAL, GERT	<i>Speelt u mee? Gezelschapsspelen met dementerende ouderen</i>	Intro 1996, 152p	ISBN 90 5574093 4
SMILDE,P.H.; VAN DEN BOS;	<i>Jong geleerd oud gedaan – puzzels en kwissen</i>	Intro 1994, 108p	ISBN 90 266 6179 7
DOSTILOFF FISHER, Pauline	<i>Bewegen en meer: creatieve bewegingsactiviteiten met ouderen</i>	Intro 1995, 158p	ISBN 90 5574 173 6

Theater, drama, sketches, dansspelen, taalexpressie ... voor kinderen en jongeren

- ROOYACKERS, P. *Sketch*. Educatief kaartspel voor instellingen, school, thuis, managementstrainingen Uitgeverij De Toorts
- ROOYACKERS, P. *Honderd dramaspelen* (voor onderwijs en activiteitenbegeleiders in het jeugdwerk) Uitgeverij Panta Rhei
- ROOYACKERS, P. *Honderd dansspelen* (voor onderwijs en activiteitenbegeleiders in het jeugdwerk) Uitgeverij Panta Rhei
- ROOYACKERS, P. *Honderd dialogen* (voor onderwijs en activiteitenbegeleiders in het jeugdwerk) Uitgeverij Panta Rhei 2002
- ROOYACKERS, P.
HEERKENS, S: *Spelen met jeugdboeken*: fragmenten te gebruiken als spelvorm, toneelspel, taalexpressie, beeldende expressie, mime ... zonder veel voorbereiding direct te spelen. Uitgeverij Panta Rhei ISBN 9073207541
- EGGELS, Pierre
GOOSSENS Jesse *Dit is theater* Uitgave Lemiscaat 2003 (+cd-rom)
- Van HETEREN, Lucia
WENZEL, A. *Jeugdtheater, kinderen en hun binnenwereld* Uitgave Passage 2002
- HEUER, Ben *Jeugdtoneel* (50 korte toneelstukjes voor kinderen van 6-13jaar) Uitgeverij De Toneelbibliotheek
- HEUER, Ben *Zilvermeeuwen en zonnebrillen*; spelscenario's vanaf 12 jaar Uitgeverij De Toneelbibliotheek
- HEUER, Ben *Spelen*; toneelstukjes, musicals, pantomimes, improvisaties en fopspele (vanaf 6 jaar) Uitgeverij De Toneelbibliotheek
- HOL, Pieter *Toneelschetsen voor de jeugd* (speciaal voor leerlingen secundair onderwijs)
- STORMS, Ger *Muzikaal spelenboek* Uitgeverij Panta Rhei (14e druk) 1999

Internet

- www.boekenwereld.com
- www.lambo.nl (uitgeverij voor kunst en onderwijs)
- www.v2.nl/book (o.a. over elektronische kunst)
- www.theaterboekwinkel.nl/ (o.a. Boekwinkel Theater&toneel >jeugdtheater)
- www.danskant.be (o.a. *Springbonen* Danskant Diest)
- www.sjp.be
- www.rago.be (o.a. pedagogische begeleidingsdienst)